Central Asian Research Journal of Natural and Exact Sciences
INTERNATIONAL SCIENTIFIC, APPLIED AND THEORETICAL JOURNAL
2026 / № 1(2)
SCIENCE FOR A SUSTAINABLE CENTRAL ASIA

QO‘QON XONLIGIDA MADANIYAT VA MA’RIFAT RIVOJI TARIXIY-MADANIY TAHLIL

Navro‘zbek Qo‘liyev
SAMARQAND DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
ID: 119 16 98
E-mail: Qoyliyevnavroz578@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada XVIII asr boshidan XIX asrning ikkinchi yarmiga qadar Markaziy Osiyo xalqlari ijtimoiy-siyosiy va madaniy taraqqiyotida muhim o‘rin egallagan Qo‘qon xonligidagi ma’naviy-ma’rifiy jarayonlar keng qamrovli tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida davlat tizimidagi barqarorlik, shaharsozlik madaniyati, an’anaviy ta’lim bosqichlari (maktab va madrasalar tizimi), Farg‘ona vodiysi adabiy muhitining genezisi va o‘ziga xos poetik tamoyillari, xususan, Amir Umarxon va Nodirabegim homiyligida shakllangan adabiy maktab faoliyati yoritilgan. Shuningdek, xonlikdagi me’moriy yodgorliklar kompozitsion qurilishi, xattotlik an’analari, kitobat san’ati taraqqiyoti hamda mahalliy tarixnavislik maktabining fundamental manbalari manbashunoslik va tarixiy-qiyosiy tahlil usullari orqali atroflicha ilmiy tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: Qo‘qon xonligi, Farg‘ona vodiysi, adabiy muhit, Nodirabegim, Umarxon, madrasalar, me’morchilik, xattotlik, O‘rta Osiyo madaniyati, tarixiy manbalar.

Markaziy Osiyo kech o‘rta asrlar davlatchiligi tizimida Qo‘qon xonligi (1709–1876) o‘ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tgan davlat birlashmalaridan biri sanaladi. Mazkur davlatning qaror topishi Buxoro xonligida Ashtarxoniylar sulolasi inqirozi, markaziy hokimiyatning zaiflashuvi va Farg‘ona vodiysida yashovchi aholining mustaqil siyosiy birlashmaga bo‘lgan ehtiyojlari bilan bevosita bog‘liqdir. Minglar sulolasining vakili Shohruhbiy tomonidan asos solingan xonlik qisqa muddat ichida hududiy jihatdan kengayib, sharqda Sharqiy Turkiston, shimolda Yettisuv va Qozog‘iston dashtlari, janubda Pomir tog‘lariga qadar cho‘zilgan ulkan geosiyosiy maydonga aylandi. Farg‘ona vodiysi geografik-hududiy joylashuvi,

unumdor tuprog‘i, rivojlangan dehqonchilik vohalari va tabiiy boyliklari bilan tarixan buyuk tamaddunlar chorrahasi vazifasini o‘tab kelgan. Xonlik markazi sifatida tanlangan Qo‘qon shahri strategik jihatdan qulay savdo yo‘llarida joylashgan bo‘lib, nafaqat ma’muriy boshqaruv, balki mintaqaning madaniy, ma’rifiy va diniy markaziga aylandi. Norbo‘tabiy (1766–1798), Olimxon (1798–1810), Amir Umarxon (1810–1822) va Muhammad Alixon (1822–1842) davrlarida amalga oshirilgan islohotlar xonlik iqtisodiyotini yuksaltirib, shahar infratuzilmasi, qishloq xo‘jaligi sug‘orish tizimlari hamda xalqaro savdo aloqalarini jadallashtirdi. Bu omillar o‘z navbatida xonlik hududida ma’rifiy-madaniy yuksalish, me’moriy an’analar uyg‘onishi va ilmiy-adabiy muhitning jadal shakllanishiga asosiy zamin bo‘lib xizmat qildi. Qo‘qon xonligining ijtimoiy tuzilmasida ta’lim sohasi uzluksiz, ko‘p pog‘onali va an’anaviy islom ma’rifatparvarligi asosiga qurilgan tizim hisoblangan. Aholining savodxonlik darajasini ta’minlash hamda davlat apparati, sud-huquq idoralari va madaniy muassasalar uchun mutaxassislar tayyorlash maktab va madrasalar tarmog‘i zimmasiga yuklatilgan. Ta’lim tizimining birlamchi bo‘g‘ini bo‘lgan boshlang‘ich maktablar deyarli har bir mahalla, masjid qoshida yoki alohida muallimlar hovlisida faoliyat yuritgan. Bolalar bu yerda savod chiqarish, husnixat, hisob ilmi hamda Qur’oni Karim qiroatini o‘rganganlar. Boshlang‘ich ta’limda Alisher Navoiy, Xo‘ja Hofiz Sheroziy, So‘fi Olloyor kabi mutafakkirlarning asarlari axloqiy-tarbiyaviy qo‘llanma vazifasini o‘tagan. Oliy ta’lim muassasalari hisoblangan madrasalar esa xonlikning ilmiy salohiyatini shakllantiruvchi asosiy maskanlar edi. Madrasalarda ta’lim jarayoni arab tili morfologiyasi va sintaksisi (sarf va nahv), mantiq, fiqh (islom huquqshunosligi), kalom (aqida ilmi), tafsir, hadis bilan bir qatorda riyoziyot (matematika), handasa (geometriya), tibbiyot va ilmi nujum (astronomiya) fanlarini o‘z ichiga olgan. Madrasalarda mudarrislik qiluvchi allomalar jamiyatda yuqori ijtimoiy nufuzga ega bo‘lib, ularning tayinlanishi xon va bosh qozilarning bevosita e’tiborida bo‘lgan.

Madrasa nomi	Qurilgan yili / Davri	Asoschisi / Homiysi	Hujralar soni	O‘ziga xos ilmiy-tarixiy jihatlari
Madrasai Mir (Norbo‘tabiy)	1798–1799-yillar	Norbo‘tabiy	52 ta	Xonlikning eng yirik va nufuzli ilmiy markazi bo‘lib, oliy toifali mudarrislar dars bergan.
Xon madrasasi	1812-yil	Amir Umarxon	40 dan ortiq	Shaharning markaziy qismida joylashgan, kutubxonasida noyob qo‘lyozmalar jamlangan.
Madrasai Chalpak	1830-yillar	Muhammad Alixon davri	30 ga yaqin	Me’moriy jihatdan ixcham, asosan fiqh va arab tili chuqurlashtirib o‘rgatilgan.
Hokim oyim madrasasi	1869–1870-yillar	Xudoyorxonning onasi	40 ta	Vaqf mulklari juda boy bo‘lib, talabalar yuqori moddiy maosh va stipendiya bilan ta’minlangan.

Madrasalarning faoliyati davlat tomonidan rasmiylashtirilgan maxsus vaqf hujjatlari asosida moliyalashtirilgan. Vaqf daromadlari orqali talabalar stipendiya, turar joy, oziq-ovqat bilan ta’minlangan, mudarrislar hamda madrasa xizmatchilariga maoshlar to‘langan. Ushbu ta’limiy zamin keyinchalik Farg‘ona vodiysida yirik jadidchilik harakatining intellektual ildizlarini oziqlantiruvchi manbaga aylandi Qo‘qon xonligi adabiy muhiti o‘zbek mumtoz adabiyotining o‘ziga xos bosqichini tashkil etib, Navoiy an’analarining davomi, saroy adabiyoti va xalqchil lirik poeziyaning uyg‘unlashuvi bilan xarakterlanadi. Xususan, XIX asrning birinchi yarmida – Amir Umarxon va uning turmush o‘rtog‘i Mohlaroyim-Nodirabegim davrida adabiyotga davlat siyosati darajasida e’tibor qaratildi. **Amir Umarxon** O‘z saroyida yetmishdan ortiq shoir, kotib va olimlarni jamlab, yuksak darajadagi adabiy kengash tashkil etdi. Uning “Devon”i turkiy va forsiy tillarda yozilgan nozik lirik g‘azallar, mustazod va muxammaslardan iborat bo‘lib, majoziy va ilohiy ishq talqini bilan ajralib turadi. Umarxon adabiy muhitni tizimlashtirish maqsadida Fazliy Namanganiyga shoirlar tazkirasini tuzishni topshirgan.

Nodirabegim Ayol ijodkorlar homiysi va davlat boshqaruvida faol ishtirok etgan ma’rifatparvar shaxs. Uning she’rlarida nafosat, lirik tuyg‘ular, vafodorlik, falsafiy mushohada va ijtimoiy masalalarning badiiy in’ikosi yaqqol ko‘zga tashlanadi. U madrasa, masjid va karvonsaroylar bunyod ettirib, ma’rifat tarqalishiga beqiyos hissa qo‘shdi. **Dilshod Barno** O‘z asarlarida (masalan, “Tarixi muhojiron”) nafaqat lirik

kechinmalarni, balki jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlik, ayollarning huquqsiz ahvoli va ma’rifat zaruriyatini dadil ko‘targan ijodkor. U qizlar uchun maxsus maktab ochib, ularga savod va badiiy ijod sirlarini o‘rgatgan.

Fazliy Namanganiy Saroy shoirlarining boshida turgan san’atkorlardan biri bo‘lib, Umarxon topshirig‘iga binoan “Majmuai shoiron” tazkirasini yaratgan. Ushbu qomusiy asarda Qo‘qon adabiy anjumani a’zolari, ularning tarjimai holi va eng saralab olingan she’rlaridan namunalar keltirilgan.

Muqimiy, Furqat va Zavkiy XIX asrning ikkinchi yarmi – xonlikning so‘nggi davri va mustamlakachilik yillari adabiy jarayonida maydonga chiqqan buyuk demokrat-shoir vakillardir. Ular an’anaviy lirikani ijtimoiy satira, jamiyat illatlarini fosh etish va ilg‘or ma’rifatparvarlik g‘oyalari bilan boyitdilar. Furqatning ilm-fan va taraqqiyotga chaqiruvchi she’rlari hamda Muqimiyning hajviyoti Qo‘qon adabiy an’anasini yangi bosqichga olib chiqdi. Ushbu adabiy harakat o‘zbek tilining boy leksik imkoniyatlarini namoyon etdi, badiiy san’atlar (tazod, tashbeh, laf va nashr) qo‘llanilishida klassik mezonlarga qat’iy rioya qilgan holda xalq og‘zaki ijodi an’analari bilan chambarchas yaqinlashdi. Qo‘qon xonligida me’morchilik san’ati o‘zining salobati, bezak elementlarining nafisligi va konstruktiv innovatsiyalari bilan ajralib turadi. Farg‘ona me’morchilik maktabi Buxoro va Samarqand an’analaridan oziqlangan holda mahalliy iqlim, seysmik sharoitlar va milliy hunarmandchilik uslublarini o‘zida mujassam etgan. Qo‘qon shahrining shaharsozlik strukturasi mustahkam qal’a devorlari, darvozalar (12 ta darvoza), o‘rdalar, bozor maydonlari, guzar va mahallalardan iborat bo‘lgan. Turar joylar va jamoat binolari qurilishida sinchli devorlar, yog‘och o‘ymakorligi bilan bezatilgan ustunli ayvonlar keng qo‘llanilgan. Xonlik saroy me’morchiligining cho‘qqisi sanalgan ushbu majmua 1871-yilda usta Mir Ubaydulla boshchiligida qurib bitkazilgan. Saroy yetti hovli va 119 xonadan iborat bo‘lib, baland poydevor ustiga o‘rnatilgan. Bino fasadi ko‘p rangli sirlangan koshinlar, nafis yozuvlar (epigrafik naqshlar) va koshinpazlik san’atining noyob namunalari bilan qoplangan. Yog‘och ustunlar va ganchkorlik bezaklari Farg‘ona vodiysi xalq ustalarining eng yuksak mahoratini aks ettiradi. Amir

Umarxon farmoyishi bilan 1818–1822-yillarda bunyod etilgan muazzam bino. Masjidning markaziy qismini 100 metrga yaqin uzunlikdagi hashamatli ayvon tashkil qiladi. Mazkur ayvon 98 ta o‘ymakor chinor yog‘ochidan yasalgan ustunlar ustiga o‘rnatilgan bo‘lib, ularning har biri alohida naqsh va kompozitsiyaga ega. Shiftning bo‘yash uslubi (vassajuft, kundal uslubi) o‘sha davr amaliy san’atining yorqin namunasidi. Norbo‘tabiy tomonidan qurilgan Madrasai Mir qat’iy simmetriyaga, pishiq g‘ishtdan terilgan keng gumbazlarga va peshtoq bezaklariga ega. Ushbu bino Farg‘ona vodiysida zilzilabardosh me’moriy konstruksiyalarning qanchalik mustahkam ishlanganini isbotlaydi. Shaharsozlik bilan bir qatorda amaliy bezak san’ati – miskarlik, pichoqchilik (Chust maktabi), kulolchilik (Rishton sirlangan koshin va sopol buyumlari), ipakchilik (Marg‘ilon adras va atlasi) xonlik iqtisodiy-madaniy nufuzini jahon bozorida yuqori pog‘onaga olib chiqqan Qo‘qon xonligida intellektual va estetik tafakkurning rivojlanish darajasini xattotlik, kitob bezatish madaniyati va milliy tarixnavislik maktabi belgilab bergan. Qo‘lyozma kitob yaratish san’ati bir necha bosqichli murakkab jarayon bo‘lib, unga qog‘ozsozlar, xattotlar, lavvohlar (saxifalovchilar), muzahhiblar (zarhal naqsh soluvchilar) va sahhoflar jalb etilgan. Xattotlikda arab yozuvining nastaliq, nasx, suls, shikasta xatlari keng qo‘llanilgan. Xususan, Umarxon va Nodirabegim davrida xattotlik san’atiga e’tibor kuchayib, saroyda maxsus kitob sexlari (dargohlar) tashkil etilgan. Qo‘qon qog‘ozi o‘zining pishiqligi, silliqligi va chidamliligi bilan Samarqand va Buxoro qog‘ozi bilan raqobatlasha olgan. Xonlikda shakllangan tarixnavislik maktabi voqealarni yilnomaviy, analitik va adabiy uslubda qayd etish bilan ajralib turadi. Mahalliy mualliflar tomonidan bitilgan asarlar davlat boshqaruvi, ijtimoiy nizolar, xalqaro diplomatik munosabatlar va xalq madaniy hayotini o‘rganishda birlamchi manba sanaladi.

Mullo Olim Maxdum Hoji – “Tarixi Turkiston”: Farg‘ona vodiysi, Qo‘qon xonligi, Toshkent va uning atrofidagi hududlarning siyosiy-ijtimoiy jarayonlarini, sulolaviy o‘zgarishlarni va xonlikning qulash bosqichlarini tizimli tahlil qilgan monumental asar. **Mirzo Olim Mushrif “Ansobu-s-salotin va tavorixi xavoqin”:**

Mazkur manbada Qo‘qon hukmdorlarining shajarasi, ularning olib borgan urushlari, davlatni boshqarish usullari hamda madaniy qurilishlar xususida qimmatli ma’lumotlar jamlangan. **Avaz Muhammad Attor – “Tuhfatu-t-tavorixi xoniy”:** Xonlik tarixining turli qirralarini, ayniqsa ijtimoiy qatlamlar faoliyati, soliqlarning turlari, ichki nizolar va madaniy hayotni bayon qiluvchi yirik tarixiy qomusdir. **Xudoyberdi ibn Qo‘shmuhammad Xoqoniy – “Dili g‘aroyib”:** Ushbu asar Qo‘qon xonligining ilk davrlari, aholining etnografik tarkibi, shahar va qishloqlarning topografik tasnifi bo‘yicha noyob faktik ma’lumotlarni taqdim etadi.

Xulosa: Qo‘qon xonligida madaniyat va ma’rifat taraqqiyotini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, mazkur davlat o‘zining murakkab siyosiy jarayonlariga qaramasdan, Markaziy Osiyo tamadduniga sezilarli hissa qo‘shgan. Mamlakatda an’anaviy ta’lim tizimining takomillashuvi, yuzlab boshlang‘ich maktab va o‘nlab madrasalarning barpo etilishi aholining intellektual salohiyatini saqlab qolish va boyitishga xizmat qildi. Umarxon va Nodirabegim homiyligida yuzaga kelgan Qo‘qon adabiy muhiti o‘zbek tilining qudratini, lirik va falsafiy teranligini yangi cho‘qqiga ko‘tardi. Shuningdek, bu davr keyinchalik maydonga chiqqan Furqat, Muqimiy va Zavkiy kabi milliy uyg‘onish davri shoirlari ijodi uchun mustahkam poydevor vazifasini o‘tadi. Me’morchilik va xattotlik maktablarining yutuqlari esa nafaqat Farg‘ona vodiysining o‘ziga xos uslubini yaratdi, balki Sharq shaharsozligi xazinasiga o‘chmas meros bo‘lib qo‘shildi. Xonlik tarixchilari qoldirgan yozma manbalar esa bugungi kunda o‘zbek xalqining milliy o‘zligini anglash, ma’naviy ildizlarini o‘rganish va madaniy merosini targ‘ib qilishda fundamental asos bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bobobekov H. Qo‘qon tarixi. – Toshkent: Fan, 1996.

2. Vyatkin V. L. Materialy po istoricheskoy geografii Kokandskogo khanstva. – Tashkent, 1928.

3. Jabborov N. Furqat va Qo‘qon adabiy muhiti: adabiy-tarixiy tahlil. – Toshkent:

Fan, 2005.

4. Madraimov A., Fuzailova G. Manbashunoslik. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008.

5. Mirzo Olim Mushrif. Ansobu-s-salotin va tavorixi xavoqin. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 1995.

6. Mullo Olim Maxdum Hoji. Tarixi Turkiston. – Toshkent: Nur, 1992.

7. Muhammad Hakimxon to‘ra. Muntaxab ut-tavorix (Tarixlar tanlanmasi). Mas’ul muharrir: A. O‘rinboyev. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.

8. Nodira (Mohlaroyim). Devon. – Toshkent: Fan, 1963.

9. Fazliy Namanganiy. Majmuai shoiron. – Sankt-Peterburg qo‘lyozmalar fondi, inv. № 1842.

10. Xudoyberdi ibn Qo‘shmuhammad. Dili g‘aroyib (qo‘lyozma). – O‘zR FA Sharqshunoslik instituti fondi, inv. № 1461.

11. Nabiev R. Iz istorii Kokandskogo khanstva. – Tashkent, 1973.

12. Nalivkin V. P. Kratkaya istoriya Kokandskago khanstva. – Kazan, 1886.

13. Beisembiev T. K. Annotated Indices to the Kokand Chronicles. – Tokyo: Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, 2008.

14. Vohidov Sh. Qo‘qon xonligida tarixnavislik. – Toshkent, 2010.

15. Levi S. C. The Rise and Fall of Khoqand, 1709–1876: Central Asia in the Global Age. – Pittsburgh, 2017.